

Rätt och kön

Föröware och offer

Kvinnor, män och våld i det medeltida Island

Auður Magnúsdóttir

En försommardag omkring 960 utspelade sig enligt den isländska *Landnámabók* en fasansfull händelse på gården Breiðabólstaður i Reykholtsádalur på västra Island.²¹⁹ Hallgerður, dottern i hushållet, och hennes nyblivne make hade alltsedan sitt bröllop några månader tidigare vistats på gården. Äktenskapet var uppenbarligen inte lyckligt. Konflikterna hade avlöst varandra, och Hallgerðurs far hade haft fullt upp med att medla dem emellan. Nu var det ”fardagar” – den dag på våren då arbetsfolk bytte hushåll och bönder tog över eller bytte jord, och Hallgerður och Hallbjörn, som hennes make hette, skulle sätta eget bo. Hallgerðurs far Tungu-Oddur, hushållets överhuvud, hade gett sig av. Han anade, skriver författaren, att dottern inte skulle vilja åka iväg med sin make, och då ville han inte vara närvarande. Det som hände härnäst målas skickligt upp i en kort, men oförglömlig scen. När Hallbjörn gjort sig redo för avresan gick han in i huset för att hämta hustrun:

---

219 *Landnámabók* innehåller berättelsen om de första bosättarna på Island under 800- och 900-talet. I texten redogörs för bosätternas ursprung, släktskapsrelationer, avkommor och vilka områden de tillskansade sig. Här används utgåvan från Fornritaútgáfan, *Íslensk fornrit I*, *Íslendingabók* – *Landnámabók*, (häfter *ÍF I*) red. Jakob Benediktsson (Reykjavík 1968). Fem bevarade huvudhandskrifter är bevarade, *Sturlubók*, *Hauksbók* och *Melabók*, samtliga från perioden ca 1275–1330, samt två handskrifter från 1600-talet, *Skarðsárabók* och *Þórðarbók*. Handskrifternas inbördes relation är relativt klar. *Sturlubók* är skriven av Sturla Þórðarson, hövding, lagman och författare och *Hauksbók* av Haukur Erlendsson (d. 1334). I inledningen till *Hauksbók* förklarar Haukur hur tidigare versioner har tillkommit, själv har han använt sig av Sturlas version och en annan skriven av Styrmir den frode. Före dem har Ari den frode och Kolskeggur den vise skrivet om landnamet, förklarar Haukur. Förmodligen har Sturla haft tillgång till äldre versioner, men både han och Haukur lägger till information från andra källor. Se Guðrún Nordal, ”Veraldleg sagnaritun”, i Guðrún Nordal, Sverrir Tómasson & Vésteinn Ólason (red.) *Íslensk bókmenntasaga I*, (Reykjavík 1992) s. 209–308.

Då Hallbjörn hade gjort hästarna klara, gick han in i gemaket. Där satt Hallgerður på en pall och kammade sitt hår. Håret föll ner över hela henne och ner till golvet. Hon är den kvinna som tillsammans med Hallgerður langbrók haft vackrast hår på Island. Hallbjörn bad henne resa sig och komma med honom, men hon satt och var tyst. Då tog han tag i henne, men hon reste sig inte ändå. Tre gånger hände samma sak. Då ställde sig Hallbjörn framför henne och kvad en visa:

Den linkädda kvinnan
gör mig till narr
och stöter mig bort
med sin lek
Aldrig kommer jag
att få bot för kvinnans spel
Min olycka gör mig blek
när den träffar mitt hjärta

Han lindade hennes hår runt sin hand och ville dra henne av pallen, men hon satt kvar och gav inte efter. Då drog han sitt svärd och högg huvudet av henne. Sedan gick han ut och red iväg.²²⁰

Berättelsen finns bevarad i två versioner av *Landnámabók*, i *Sturlubók* och *Hauksbók*.²²¹ Skildringen skiljer sig på flera sätt från den i övrigt relativt torra texten, inte bara i den noggranna redogörelsen för upptakten till

220 *ÍFI*, s. 192–194. Översättning och tolkning av visa: Kristinn Jóhannesson. Visan är förmodligen skadad och är i den form den finns i *Landnámabók* svårtydd. Den isländska texten lyder som följer: Þá er Hallbjörn hafði lagt á hesta þeira, gekk hann í dyngju, ok sat Hallgerðr á palli ok kembði sér; hárit fell um hana alla ok á gólfrit; hon hefir kvenna bezt hærd verit á Íslandi með Hallgerði langbrók. Hallbjörn bað hana upp standa ok fara; hon sat ok þagði; þá tók hann til hennar, ok lyptisk hon (ekki) upp. Premr sinnum fór svá. Hallbjörn nam stað fyrir henni ok kvað: Qlkarma lætr, arma/eik firrumk þat, leika//Lofn fyr lesnis stofni/línbundin mik sínum./Bíða man ek of brúði,/bql gerir mik fqlvan,/snertumk harmr of hjarta/hrót, aldrigi bótir./Hann snaraði hárit of hõnd sér ok vill kippa henna af pallinum, en hon sat ok veksk eigi eptir. Þá brá hann sverði ok hjó af henna hõfudit; síðan gekk han út ok reið brott.”

221 Om *Sturlubók* och *Hauksbók* se not 1 ovan.

mordet, liksom dödandet i sig, utan för att här är mordoffret en kvinna, och inte bara det, kvinnan är av hög börd, hon är maka till förövaren och övergreppet är uppsåtligt.

Det är i sagalitteraturen relativt ovanligt att kvinnor faller offer för våld. Detta förklaras till stor del av det faktum att kvinnor i det medeltida samhället, liksom senare, inte i lika hög grad som män var utsatta för situationer där våld kunde uppstå.²²² Att Hallgerðurs öde förevigats kan ha sin förklaring i att hustrumord var sällsynta och ansågs skamliga.²²³ Vare sig Glúmur Óleifsson eller Gunnar Hámundarson i *Njáls saga*, båda makar till den ostyriga Hallgerður langbrók, gick längre än att örfila henne, något de båda fick betala för med sina liv. Det våld som förekommit inom hushållets väggar, mot kvinnor, barn och arbetsfolk har nog endast undantagsvis hört till de händelser som ansågs värda att teckna ned. Det samma gäller spontana skärmytslingar och slagsmål som säkert förekommit mellan arbetskarlar och vanliga bönder.

I det medeltida samhället utövades fysiskt våld generellt män emellan. Våld, kontrollerat genom fejdens normer, var en del av den förstatliga isländska samhällsstrukturen där äran spelade en avgörande roll. Vapen och rustning var manliga attribut, strider och väpnade konflikter något som hörde till den manliga sfären och det ansågs föga ärofullt att slåss mot dem som var fysiskt svagare, som kvinnor och barn. Att våld mot kvinnor och våld utfört av kvinnor är en sällsynthet i det isländska materialet gör de fall som faktiskt nedtecknades därför särskilt intressanta. Som narration hör dessa skildringar till en större berättelse, en helhet för vilken de har en betydelse. Här finns en nyckel till författarnas samtida uppfattning om manligt och kvinnligt.

Att kvinnor både kunde vara våldsutövare och våldsoffer framgår av lagtexternas regleringar. De illustrerar om inte annat uppfattningen att kvinnor *ansågs* kunna utöva och råka ut för våld.²²⁴ Det poängteras exem-

222 Se diskussion om detta hos bl.a. Andrew Finch, "Women and violence in the later Middle Ages: the evidence of the officiality of Cherys" *Continuity and Change* 7:1 (1992) s. 23–45, s. 30.

223 Det finns flera källkritiska betänkligheter knutna till berättelsen om Hallgerður og Hallbjörn, exempelvis att berättelsen endast finns bevarad i två versioner av Íslendingabók. Av utrymmesskäl kommer jag inte att utveckla dessa problem särskilt här, det är inte huruvida händelsen verkligen har inträffat som är av vikt i föreliggande artikel utan snarare samtidens syn på våld och våldsverkare.

224 För diskussion om liknande problematik se Christine Ekholm, *För varje brottsling ett straff. Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna* (Stockholm 2009) s. 59.

pelvis särskilt att också kvinnor skulle straffas för mord.²²⁵ Bär vi i minne medeltidssamhällets sociala struktur, med hushållet och dess hierarkier som kärna, kan vi räkna med att våld – som en del av en tillåten åga eller disciplin av underordnade – var en vanlig företeelse. Men det är alltså det ovanliga – det minnesvärda – som nedtecknas. Frågan är hur dessa fall skildras och varför.

Våld utfört av kvinnor är alltså med några undantag ovanliga i den ”realistiska” fornnordiska litteraturen och kvinnors beväpnade attacker får sällan en dödlig utgång.²²⁶ Men själva begreppet våld i vår moderna bemärkelse är vad gäller medeltida förhållanden problematiskt. Dels för att språkbruket kring våld och våldsverkare ändrats markant, dels för att vi nu har en tendens att förstå våld och övergrepp utifrån begreppens fysiska dimension; våld som knutet till vapen och muskelkraft.²²⁷ Men såväl i den medeltida lagstiftningen som i sagalitteraturen räknas även verbalt våld – verbala övergrepp – som minst lika allvarliga vad gäller påföljder, vilket tydligt framgår av brottsbalkarnas straffbestämmelser.²²⁸ Våld definieras således både som verbalt och fysiskt och båda typer av våld kunde leda till döden.

I det som följer vill jag emellertid, med utgångspunkt i de isländska medeltidslagarna och sagamaterialets vittnesbörd, analysera hur – och i vilka sammanhang – fysiskt våld riktat mot kvinnor skildras, för att därefter ge exempel på under vilka omständigheter kvinnor själva tog till handgripligheter. Våld mot kvinnor ansågs överskrida en gräns, men genom att själva ta till vapen överskred även kvinnorna en gräns. Kunde detta gränsöverskridande ursäktas?

225 *Grágás. Lagasafn íslenska þjóðveldisins*, Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson & Mördur Árnason (red.) (Reykjavík 1992) s. 246; *Járnsíða og kristinréttur Árna Þorlákssonar*, Harldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon & Már Jónsson (red.) (Reykjavík 2005) s. 79; *Jónsbók. Lögbók Íslendinga*, Már Jónsson (red.) (Reykjavík 2005) s. 102.

226 I de mytiska forntidsagorna framträder en annan bild. Om detta se bl.a. Jenny Jochens, *Old Norse images of women* (Philadelphia 1996) och Agneta Ney, *Drottningar och sköldmör: gränsöverskridande kvinnor i medeltida myt och verklighet ca 400–1400* (Hedemora 2004).

227 Detta är ett problem som möter medeltidsforskaren oavsett vilket område som studeras. A.J. Finch problematiserar detta på ett förtjänstfullt sätt i ”The nature of violence in the Middle Ages: An alternative perspective”, *Historical Research* Vol. LXX:173, 1997, s. 252–253.

228 Om det verbala våldet studeras i sin kontext, utifrån ett genusperspektiv och i förhållande till vilka konsekvenser det får, t.ex. i form av fysiskt våld, kan kvinnors våldsutövande problematiseras. Se t.ex. Dianne Ph. D. Hall, ”Words as weapons: Speech, violence, and gender in late medieval Ireland”, *Éire-Ireland*, Vol. 41:1&2, Spring/Summer (2006) s. 122–141. Se diskussion om verbalt våld hos Bandlien i denna volym.

Att studera det som inte syns

Lagböckernas straffbestämmelser för övergrepp begångna mot och av kvinnor är tydliga och tyder på att antal våldsoffer i det vi idag kallar "nära relationer" då liksom nu vida översteg det som blev känt utanför hushållets väggar.²²⁹ Våld mot hushållsmedlemmar var emellertid till en viss grad accepterat.²³⁰ Det var övergrepp som våldtäkt, kvinnorov och mord å andra sidan inte, något som framkommer av såväl sagalitteraturen som lagmaterialet.

De isländska medeltidslagarna, *Grágás*, *Járnsíða* och *Jónsbók* är alla nedtecknade under senare hälften av 1200-talet.²³¹ Källkritiskt måste dessa tre texter behandlas något olika. *Grágás* betraktas traditionellt som islänningarnas lagbok fram till det att landet underkastade sig norsk överhöghet 1262/64. Textens äldsta huvudhandskrifter Konungsbók och Staðarhólsbók är emellertid sena. Den förstnämnda anses nedtecknad omkring 1260, och Staðarhólsbók efter 1270. Båda är alltså tillkomna i brytningspunkten strax före och efter att Island blev del av det norska skattlandet.²³² Huruvida lagboken någonsin var gällande är osäkert, före 1264 saknades verkställande makt på Island och som forskningen har visat löstes konflikter främst genom våld och efterföljande medling.²³³ Oavsett har texten ett ideologiskt och socialhistoriskt värde; den återspeglar såväl 1200-talets intresse för lagstiftningsarbete som behovet av

229 Endast i ett fåtal fall kom exempelvis våld mellan hushållsmedlemmar inför domstol i Ceresy. Finch (1992) s. 30.

230 Här har vi emellertid inte rättegångsprotokoll eller dylikt att luta oss mot då dessa inte till kommer förrän senare. Det finns ingen anledning att betvivla att viss åga av hushållsmedlemmarna var tillåten under 1200-talet liksom senare. Av studier gjorda för svenska förhållanden under tidigmodern tid framgår att tjänstehjon rymde från sina husbönder på grund av misshandel, men att de emellanåt också beordrades återvända till tjänsten och husbonden i sin tur att endast utföra skälig åga. Se exempelvis Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, (Falun 1998) s. 32–34.

231 Förmodligen har åtminstone delar av *Grágás* funnits nedtecknade innan detta. Enligt Ari den frode skrevs lagen ned på gården Breiðabólstaður í Vesturhópi hos hövdingen Hafliði Másson vintern 1117–1118. Se ÍF I s. 23.

232 Se diskussion om handskrifternas ålder hos Gunnar Karlsson, "Inngangur", i *Grágás* (1992) s. xii–xvi. Värt att notera är att *Járnsíða*, den lagbok som ersatte *Grágás*, och den lagbok den norske kungen försökte implementera på Island finns i samma manuskript.

233 Inom detta fält har studier av Jesse Byock och William Ian Miller varit banbrytande. Se Jesse L. Byock, *Feud in the Icelandic saga* (Berkeley 1982). Här bör även nämnas "Dispute resolution in the sagas" i *Gripla VI*, Jónas Kristjánsson (red.) (Reykjavík 1984) s. 86–100, men Byock har behandlat ämnet i ett flertal artiklar. William Ian Miller, *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, law, and society in saga Iceland* (Chicago 1990).

regleringar. Samma gäller de lagböcker som den norska kungamakten implementerade på Island. År 1271 presenterades lagboken *Járnsiða* för islänningarna, den godtogs efter konflikter 1273 för att sedan ersättas med *Jónsbók* år 1281.

Fastän det finns en viktig skillnad mellan den isländska *Grágás*, som närmast kan beskrivas som en rättsbok, och de av den norske konungen stadfästa efterföljarna används samtliga här utifrån samma premisser.²³⁴ Utgångspunkten är att lagarna, liksom annan litteratur avspeglar det samhälle de tillkommit i. Att lagarna, liksom allt annat skriftligt material, är tillkomna vid en bestämd tidpunkt och i en bestämd politisk och social situation. De bär på så vis vittne om ”den rådande samhällseliga maktstrukturen”²³⁵ vilket i sin tur gör dem till en ypperlig källa till samtidens ideologi kring lag och rätt. De kan inte berätta hur verkligheten såg ut, men de avslöjar ett behov av regelverk kring situationer som *kunde* uppstå. Det brottsliga definieras och straffsatsen stipuleras. Lagbestämmelser grundade sig med andra ord i behov skapade av händelser som ägt eller ansågs kunna äga rum och avsågs förhindra oklarheter kring framtida konflikter. Lagtexterna är således av en tudelad natur. Dels *avspeglar* de det samhälle som de tillkommit i, dels bidrar de till att *forma* samma samhälle.²³⁶ Det blir genom en studie av lagarna omöjligt att fastslå hur omfattande våld mot kvinnor var i det medeltida samhället, även om man med hjälp av övrigt källmaterial kan fastslå att det förekom. På samma sätt är det omöjligt att kartlägga kvinnor som våldsutövare, men lagarnas bestämmelser, grundade i samtida förhållanden, ger information om vilka brott lagstiftaren ansåg att kvinnor *kunde* utföra och råka utföra.²³⁷

Sammanfattningsvis används lagarna här som ideologiska dokument – en nyckel till en förståelse av det samhälle som frambringade dem.

234 Med ”rättsbok” avses medeltida privata uppteckningar av lagar, som i motsats till lagböcker inte varit antagna av kungen.

235 Elsa Sjöholm, *Sveriges medeltidslagar: europeisk rättstradition i politisk omvandling* (Lund 1988), s. 15.

236 Om det dialogiska perspektivet på sagalitteraturen se Torfi H. Tulinius, *The matter of the north: The rise of literary fiction in Iceland in the thirteenth-century* (Odense 2002) s. 39–42, Henric Bagerius, *Mandom och mödom. Sexualitet, homosocialitet och aristokratisk identitet på det senmedeltida Island* (Göteborg 2009) s. 85–88. Om samma perspektiv på lagmaterialet se Auður Magnúsdóttir, ”Islänningarna och arvsrätten 1264–1281”, i Per Andersen (red.), *Arverettens handlingsrom. Strategier, relationer og historisk utvikling, 1100–2000* (Stamsund 2011) s. 27–38.

237 Se en fördjupad diskussion hos Ekholst, s. 57–58.

Det är därför i detta sammanhang viktigt att bära i minne att lagarnas upphovsmän var män.

I det medeltida samhället var mannen den självklara normen, framhåller Christine Ekholst, och skriver att detta i de medeltida svenska lagarna framträder så självskrivet att det inte ens är "[...] självklart att lagarnas alla bestämmelser verkligen gällde kvinnor."²³⁸ I de medeltida lagarna är mannen, som Maria Sjöberg har understrukit, det självklara rättsliga subjekt lagarna refererade till.²³⁹ Elsa Sjöholm anser att det i själva verket är "en jordägande, fri man" som utgör lagarnas rättssubjekt i de svenska medeltidslagarna.²⁴⁰ Detta gäller i hög grad även de isländska lagarna, som främst riktar sig till bönder och bofasta. Lagarna förutsätter emellertid, vilket Ekholst också påpekar, att alla tillhör ett hushåll, och då det var hushållets överhuvud som ansvarade för hushållsmedlemmarna gällde följaktligen lagen även dessa. Tiggare och lösdrivare var i princip rättslösa.²⁴¹

Konstruktionen av rättssubjektet är ett uttryck för samtidens uppfattning om sociala- och genusbaserade hierarkier. Det är därför intresseväckande att när det kommer till straffbestämmelser för fysiska övergrepp och mord så tycks det i lagmaterialet viktigt att understryka att även kvinnor kunde falla offer för dödligt våld, att de ansågs förmögna att döda sina makar, och att samma straffsatser gällde för kvinnor som för män för brott av detta sistnämnda slag.²⁴² Likaledes finns det särskilda bestämmelser som endast gäller övergrepp mot kvinnor, liksom kvinnorov och sexuella närmanden. Övergrepp av detta slag är inte ovanliga inslag i den fornnordiska litteraturen.

Under samma tid och i samma politiska och kulturella grogrund som lagarna tillkom även sagalitteraturen, vars nav är konflikter och strider. Hämnd, straff, medling och överenskommelser utgör stor del av sagorna, och i flera av dem avspeglas samtidens intresse för lag och rätt.

---

²³⁸ Ekholst, (2009) s. 46.

²³⁹ Maria Sjöberg, *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid* (Hedemora 2001) s. 15.

²⁴⁰ Se Elsa Sjöholm, *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling* (Lund 1988) s. 22. Gabriela Bjarne Larsson är av uppfattningen att det var den fast bosatte bonden som räknades likvärdig med en "fullvärdig samhällsmedlem", vilket i så fall även inkluderar landbor. Se diskussion om detta hos Ekholst (2009) s. 49–51.

²⁴¹ *Jónsbók*, (2004) s. 119.

²⁴² Se *Járnstíða*, s. 79. *Jónsbók* s. 101, 102. Detta tydliggörande finns inte i *Grágás*.

Författarna eftersträvade att återge en *trolig* bild av det förflutna. På ett generellt plan kan man enas om att det har funnits ett kunskapsstoff som 1200-talets författare har arbetat med, vilket också förklarar den homogena bild av den samhällsstruktur sagorna belyser. Islänningssagorna berättar om händelser som ansågs ha kunnat ägt rum, konfliktlösningar som följde normer och regler som publiken kände igen och som de ansåg realistiska.²⁴³ Sagorna avspeglar sålunda även hur samhället uppfattade handlingsutrymmet för män och kvinnor, hög och låg. Hur lagstiftaren såg på och definierade brottsliga handlingar framgår av lagtexterna. Hur konflikter löstes i praxis, och huruvida dessa lösningar ansågs skäliga kan däremot utläsas i sagamaterialet. Här används med andra ord både lag och saga på liknande premisser; som narration avspeglar alltså båda typer av texter det samhälle de tillkommit i och ideologiskt bidrar båda till att forma samma samhälle.

Några källkritiska problem knutna till att använda sagalitteraturen i en analys av detta slag måste emellertid nämnas. En svårighet utgörs av litteraturens fokus på de manliga aktörerna, på strider och konflikter. Här blir förvisso särskilt högtstående mäns kvinnor synliga. Döttrar och systrar gifts bort, inte sällan för att förstärka allianser män emellan, eller bekräfta försoningar. Hustrur förlorar sina makar, mödrar sina söner, systrar sina bröder. Kvinnor har lojalitetsband till sina manliga släktingar, de värnar om familjens ära och de hetsar till hämnd.²⁴⁴ Även om de sällan blir aktiva i det fysiska våldet driver de således, med hjälp av de verktyg som de av tradition tillåts använda, på våldsutövandet.²⁴⁵

243 Se en diskussion om detta hos bl.a. Vésteinn Ólason och den numera klassiska artikeln "Norrøn litteratur som historisk kildemateriale" i *Kilderne til den tidlige middelalders historie. Rapporter til den XX nordiske historikerkongres Reykjavik 1987 I*. (Reykjavik 1987) s. 30–47. För en utförligare diskussion se Vésteinn Ólason, "Íslendingasögur og þættir" i Vésteinn Ólason (red.) *Íslensk bókmenntasaga II*, (Reykjavik 1993) s. 25–163.

244 Preben Meulengracht Sørensen myntade utifrån detta uttrycket "ærens vogtere" om kvinnors roll inom familj och hushåll och skriver "Æren kommer til syne i et spil mellem mænd, men det er et spil med kvinderne som tilskuere og domere, og ofte også som iscensættere". Se Preben Meulengracht Sørensen, *Fortælling og ære. Studier i islendingesagaene* (Århus 1993) s. 212.

245 "Hetserskan" och hennes roll i fejdssamhället har varit länge varit omdiskuterat. Rolf Heller, liksom senare Jenny Jochens, menar att hon snarare är ett litterärt än historiskt fenomen, men det synsättet torde kunna omprövas utifrån brottsbeskrivningar och straffsatser för verbalt våld. Se Rolf Heller, *Die literarische Darstellung der Frau in den Isländersagas*, (Halle 1958); Jenny Jochens, "The medieval Icelandic heroine: Fact or fiction?", (*Viator* 1986:17) s. 35–50; Carol J. Clover, "Maiden Warriors and Other Sons", i Robert R. Edwards & Vickie Ziegler (red.), *Matrons and Marginal Women in Medieval Society* (Woodbridge 1995).

Ett annat problem är sagalitteraturens fokus på samhällets övre skikt. Trälar, arbetskarlar och kvinnor, fattigare bönder, deras hustrur och barn nämns inte om de inte har betydelse för huvudhandlingen. Vi kan utgå ifrån att träl- och tjänstekvinnor fått finna sig i att bli mer eller mindre tillfälliga sängkamrater till sina husbönder. Ett tydligt exempel på det är hur det skildras när hövdingen Höskuldur Dala-Kollsson köper trälkvinnan Melkorka på Brännöarna. Författaren är rak på sak och berättar att: "Samma kväll gick han till sängs med trälkvinnan."²⁴⁶ Den son Höskuldur senare fick tillsammans med Melkorka blev en av många hövdingar vars mödrar var trälar eller frillor. Lagstiftningen kring illegitima barn och deras arvsrätt antyder också behovet av tydliga regler kring ett förmodligen utbrett fenomen.²⁴⁷ Som en del av det medeltida samhället och hushållets hierarkiska struktur var detta vare sig speciellt för Island eller det medeltida samhället generellt. Beroende på källsituationen är det emellertid omöjligt att komma längre än att konstatera att sexuella övergrepp mot underordnade kvinnor i hushåll förekom. Historiskt sett har således kvinnor i högre grad än män utsatts för sexuellt våld men som förövare i högre grad varit misstänkta för barnamord och abortförsök.²⁴⁸ Även i den fornnordiska litteraturen har majoriteten av brott mot kvinnor sexuella undertoner, något som vi har anledning att återkomma till. Låt oss därför återvända till Hallgerður Tungu-Odds-dóttir och hennes tragiska öde.

Ära, våld och kontroll

Berättelsen om Hallgerður och Hallbjörn och deras olyckliga äktenskap finns, som tidigare framkommit, bevarad i två versioner av *Landnámabók*. Informationen är kortfattad, liksom texten är i övrigt, men skildringen urskiljer sig något stilmässigt från helheten. För det mesta består *Landnámabók* av en torr uppräknings av landets första landnamsmän, deras gårdar, förfäder och avkommor. Giftermål omtalas, ibland även vilka jordtransaktioner som ägde rum i samband med dessa. När det kommer till äktenskapet mellan Hallgerður och Hallbjörn avviker nedtecknaren från

246 *Islänningasögna. Samtliga släktasögur och fyrtonio tatar*, V, Kristinn Jóhannesson, Gunnar D. Hansson & Karl G. Johansson (red.) (Reykjavík 2014) s. 11.

247 Här se Ruth Mazo Karras, *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*, (New Haven & London 1988), s. 73–76.

248 Finch (1992) s. 28.

uppräknningen och iscensätter det tragiska händelseförloppet. En tänkbar förklaring till detta är, som jag tidigare har understrukt, att brottet var så oerhört. Samtidigt lägger författaren till information som ger sagans publik nycklar till förståelse och understryker det tragiska och oundvikliga slutet. Detta illustrerar hur kvinnans sexualitet var knuten till manlig ära.

Tungu-Oddur var en förmögen man och giftermålet mellan Hallbjörn och Hallgerður har säkert ansetts vara en förmånlig allians mellan de två familjerna. Till berättelsen fogas dock ingen information om vilka ekonomiska överenskommelser männen enades om inför äktenskapet, det konstateras endast att:

Hallbjörn son till Oddr frá Kiðjaberg, son till Hallkell, bror till Ketilbjörn den gamle, fick Hallgerður dotter till Tungu-Oddr. De var hemma hos Tungu-Oddr den första vintern, då var också Snæbjörn galti där. Parets relation var kärlekslös.²⁴⁹

Läsaren informeras om att Oddur flera gånger fått agera medlare mellan paret, och att han valde att hålla sig borta den dag de skulle flytta. Därefter följer iscensättningen av Hallgerðurs död.

Det är en skicklig författare som håller i pennan. Hallgerðurs skönhet understryks i beskrivningen av hennes hår. Samtidigt dras en parallell till en annan vacker och svekfull hustru, Hallgerður langbrók i *Njáls saga*. Som Robin Waugh har påpekat är håret: "[...] the most frequent and influential attribute of the brief descriptions of love objects that exist in Old Norse."²⁵⁰ Detta vet författaren att utnyttja, Hallgerðurs erotiska dragningskraft understryks i skildringen, men så även hennes trots. Håret omger hennes väsen och faller ner till golvet. Hennes vägran att underkasta sig de plikter hon har som make och dotter tydliggörs genom hur hon tyst ignorerar sin make och att hon inte rör sig ur fläcken fastän han tar i henne. Hallbjörn underkänns av hustrun som älskare, make och förmyndare och vi förstår att han ska vara medveten om sin

249 *ÍFI*, s. 191–194. "Hallbjörn son Odds frá Kiðjabergi Hallkelssonar, bróður Ketilbjarnar hins gamla, fekk Hallgerðar dóttur Tungu-Odds. Þau váru með Oddi hinn fyrsta vetr; þá var Snæbjörn galti þar. Óástúgt var með þeim hjónum."

250 Robin Waugh, "Misogyny, women's language, and love language: Yngvildr fagrinn in *Svarfdæla saga*" *Scandinavian Studies* 70, 2 (1998), s. 151–193, s. 186.

egen undergång när han tar tag i sin hustrus hår, vrider det runt handen för ett stadigt grepp och hugger av henne huvudet. Det är hans ära som står på spel. Övergreppet är inte sexuellt i sig men då kontrollen över kvinnan även inkluderade kontroll över hennes sexualitet har det sexuell undertoner.

Efterspelet beskrivs i objektiva ordalag. När Oddur fick höra vad som hänt skickade han efter sin kusin, Sveinbjörn galti, och det var också han som red i kapp Hallbjörn och dödade honom. Att det var han som fick ansvara för hämnden och inte fadern själv är anmärkningsvärt. Samtidigt har en intim relation mellan honom och Hallgerður antytts; under vintern hade även Sveinbjörn vistats på gården. Som helhet bekräftar berättelsen att Hallgerður giftes bort mot sin vilja.

När dessa två versioner av *Landnámabók* nedtecknades, omkring 300 år efter att historien skall ha utspelat sig, var det välkänt att giftermål mellan så närbesläktade som Sveinbjörn och Hallgerður hade varit otänkbart enligt kanonisk rätt. Den som håller i pennan är nog med att inte fälla domar, men ser det samtidigt som viktigt att händelsen skildras. I författarens samtid kan den ha illustrerat det olyckliga i att gifta bort kvinnor mot deras egen vilja, vilket också var något som gick emot kanonisk rätt som krävde båda parter frivilligt givna samtycke för ett giltigt äktenskap.²⁵¹ För oss blottar berättelsen också tidens genusstrukturer, en värld där kvinnans sexualitet var en manlig angelägenhet, och där kvinnan, som resurs och ägodel, måste kontrolleras. Att det går så här långt hör till undantagen.

Gemensamt med de flesta övergrepp, utförda av män, har mordet på Hallgerður emellertid att det är ära som står på spel. Hallgerður har dragit vanära över sin make genom att inte vara till lags. Hon vägrar finna sig i att ha placerats i ett äktenskap hon förmodligen inte har samtyckt till och hon vägrar flytta till det egna hushållet, vilket i princip betyder att hon vägrar underordna sig sin make. Att mordet har med målsmans, i detta fall makens, kontroll över kvinnan att göra understryks i berättel-

251 Detta är för övrigt ett återkommande motiv i islänningasagorna. Se Jenny Jochens, "Consent in marriage: Old Norse law, life, and literature", *Scandinavian studies* 58 (1986) s. 142–176, av samma författare även "Með jákvæði hennar sjálfrar". Consent as signifier in the Old Norse world", i Angilíki E. Laiou (red.), *Consent and coercion to sex and marriage in ancient and medieval societies*, (Washington D.C. 1993) s. 271–289; Bjørn Bandlien, *Å finne den rette. Kjærlighet, individ og samfunn i norrøn middelalder* (Oslo 2001), särskilt kapitel 7, s. 131–165.

sen dels av att hennes far väljer att hålla sig borta, dels av den erotiska laddningen som läggs till i den annars snustorra Landnámabókstexten.

Lagarna behandlar mord på familjemedlemmar och makar. *Grágás* nämner förvisso inte möjligheten att makar dödar varandra, men understryker att samma straff gäller för mord på män och kvinnor, och att en kvinna ska ha samma straff som män för mord.²⁵² *Jónsbók* är tydligare i sina instruktioner. Att mord på egna familjemedlemmar ansågs vara något oerhört framgår av brottsformuleringen. Den som dödar sin far, sin son, bror, mor eller dotter blir en fredlös (isl. óbótamaðr) förutsatt att han inte är sinnesrubbad (isl. óðr).²⁵³ Det samma gäller mord på maka eller make. *Jónsbók* mildrar straffet även för andra brott begångna under sinnesförvirring, men det är värt att notera att galenskap så direkt kopplas till våld mot föräldrar, barn och makar. I *Jónsbók* har vi även ett slags hemfridsbestämmelse. Det föreskrivs att gärningsmannen av dråp utförda inomhus eller inom gårdens hägn blir fredlös.²⁵⁴ De av *Landnámabók*s åhörare som kände till dessa lagar förstod allvaret i det brott Hallbjörn gjort sig skyldig till genom mord på den egna hustrun, och i tillägg utfört handlingen inne i svärföräldrarnas hushåll.

Vare sig Hallbjörn eller Tungu-Oddur hade kunnat tygla Hallgerður. Att kvinnans sexualitet stod under manlig kontroll framgår tydligt av lagböckerna. Hade en kvinna olovligen lägrats, det vill säga, utan förmyndares tillåtelse, hade hennes närmaste manlige släkting rätt att döda förövaren. Togs denne på bar gärning men ändå inte hade lyckats genomföra samlag, kunde kvinnans manlige släkting döda honom på plats. Om ett samlag genomförts tidsbestämdes rätten att ta livet av förövaren fram till tiden för nästa Allting.²⁵⁵ Sexuella relationer som inte sanktionerats av kvinnors förmyndare var i första hand en kränkning av mannens ära och det var också förmyndaren som erhöll böterna. Det är därför inte förvånande att vi i sagalitteraturen hittar exempel på män som lägrar kvinnor i syfte att förolämpa deras manliga släktingar.²⁵⁶ Vi ska se närmare på hur

252 *Grágás* (1992) s. 246.

253 *Jónsbók* (2004) s. 102.

254 *Jónsbók* (2004) s. 102.

255 *Grágás* (1992) s. 234.

256 Våldtäkt som krigshandling är som bekant fortfarande ett känt fenomen. Om diskussion kring detta i det moderna samhället se t.ex. <http://www.genus.se/meromgenus/teman/krig-och-fred/hur-langt-bar-resolution-1325->

detta framkommer i källmaterialet, men först vänder vi blicken mot hur även kvinnor drabbades av de väpnade konflikter som kännetecknade 1200-talet.

Våld mot kvinnor

I Íslendingasaga, författaren Sturla Þórðarsons mästerliga skildring av Íslands historia under perioden ca 1120–1264, utspelar sig flera våldsamma sammandrabbningar av större och mindre mått. Från omkring 1220 eskalerade våldet, om man ska förlita sig på källmaterialet, och ändrade karaktär. I det fejdssamhälle som utkristalliserats i islänningasagornas värld uppstod konflikter mestadels på grund av kränkt ära. De utspelade sig vanligtvis mellan två falanger – eller förenklat två släkter med anhängare, och de följde fejdens normer. Detta förändrades alltså under 1200-talet. Under detta slutskede av den så kallade fristatsperioden fördes stora regelrätta strider, med långt fler deltagare än i de konflikter som äger rum i islänningasagorna. I striden vid Örlygsstaðir på norra Island år 1238 deltog exempelvis omkring 3000 män, ditresta från såväl syd-, väst- och nordlandet.²⁵⁷ De olika falangerna kämpade nu inte endast för sin förlorade heder utan för att i konkurrens med ett litet antal jämbördiga motståndare tillskansa sig herravälde över landet. Med den ändrade makt-situationen kom fejdssamhällets normer ur balans. Det ”nobla” våldet som utspelade sig höggättade män emellan ersätts i *Sturlunga saga* med ett våldsutövande där obehäpnade arbetskarlar och kvinnor kunde falla offer, något som författaren Sturla, sin objektiva stil till trots, förmedlar med viss avsmak.²⁵⁸ År 1229 attackerades gården Sauðafell på västra Island. Målet var att döda hushållets överhuvud, hövdingen Sturla Sighvatsson, som dock hade blivit varnad och därför åkt därifrån. Kvar hemma fanns hustrun, som endast några dagar tidigare hade fött parets andra barn, hennes mor, arbetsfolk och barn. Väl inne i huset högg förövarna åt alla håll, på vad och vem som än mötte dem. Författarens mycket noggranna och långa beskrivning illustrerar ett ursinnigt – och orättfärdigt – våld. Hustrun hotades men skadades inte fysiskt. Bland de många våldsoffren fanns emellertid fem kvinnor, av dem dog en av sina sår, en fick sina båda

257 Auður G. Magnúsdóttir (2001) s. 27.

258 Den noble hedningen är ett begrepp som myntats av Lars Lönnroth. Se Lars Lönnroth, ”The noble heathen. A theme in the sagas”, *Scandinavian studies*, 41:1 (1969) s. 1–29.

bröst avskurna, tre andra hade skråmor. Samtliga var arbetskvinnor.²⁵⁹

Att Sturla väljer att beskriva överfallet i detalj och på ett sätt som vi ännu nästan niohundra år senare berörs av kan, liksom halshuggningen av Hallgerður, bero på att det även i samtiden ansågs som ett synnerligen grovt – och missriktat – våldsutövande. Lika detaljrikt beskriver han den överlagda branden på gården Flugumýri. Särskild tonvikt läggs vid hur våldet drabbade kvinnor och barn. När huset väl var övertänt lyckades husfrun, Gróa, ta sig till dörren. "Det sägs", skriver Sturla: "att Þorsteinn grenja knuffade in Gróa i elden och hon påträffades i förstugan." Sturlas egen dotter, den trettonåriga Ingibjörg, nybliven svärdotter till Gróa, bars ut ur elden, och något tidigare hade Gróas systerson, tio år lyckats ta sig ut. "Pojken hade sprungit ut, hans linkläder stod i lågor omkring honom när han rände ner för ängen (isl. völlinn). Han klarade sig till kyrkan."²⁶⁰

Ursinnet som kännetecknar händelsen betonas ytterligare när Gróa och hennes artonårige sons kvarlevor bärgades ur ruinerna: "Då bars Ísleifur Gissurarson ut på en sköld, och det fanns inget kvar av honom annat än buken inuti brynjan. Då hittades även Gróas bröst [...]"²⁶¹

Maktkampen skördade alltså såväl kvinnliga offer, barn och arbetsfolk, men det händer också att våld riktas särskilt – och efter övervägande – mot kvinnor. Här är det våld med sexuella undertoner, våldtäkt och kvinnorov som åsyftas.

I forskningen behandlats dessa två brott inte sällan tillsammans, vilket baseras på att kvinnorov och våldtäkt klassificerades under det gemensamma begreppet *raptus* under medeltiden.²⁶² Enligt Romersk rätt innebär begreppet att med våld föra bort en kvinna mot hennes förmyndares eller målsmans vilja. Ett genomfört samlag var inte nödvändigtvis inkluderat i brottsdefinitionen. Ett kvinnorov sågs med andra ord som stöld av egendom varvid kvinnans målsman blev målsägare.²⁶³ Under kejsar Konstantin (311–337) förvandlades brottet kvinnorov från att ha varit en sak mellan målsägare och förbrytare, till en offentlig rättsak. Det var ett

259 *Sturlunga saga* I, Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason & Kristján Eldjárn (red.) (Reykjavík 1946) s. 326–329.

260 *Sturlunga saga* I, s. 491. I den anlagda branden på Gillastaðir 1228 omkom ett "flickebarn" (meystelpa) emedan husfrun själv drogs ut genom en vägg på det övertända huset. Se *Sturlunga saga* I, s. 323.

261 *Sturlunga saga* I (1946) s. 494.

262 Ekholst (2009) s. 247.

263 James Brundage, *Sex, law and marriage in the middle ages* (Aldershot 2009) s. 63.

brott som kunde bestraffas med döden. Samma straff gällde den kvinna som medverkat till sitt eget bortförande. Kejsar Justinianus (527–565) utökade straffet till att också gälla konfiskering av egendom, men han omdefinierade även *raptus* som sexuellt brott om det utfördes mot ogifta kvinnor, änkor eller nunnor. Denna definition tog Gratianus vara på då han i sitt *Decretum* (ca 1139–1150) utvecklade den kanoniska rättens syn på kvinnorov och våldtäkt. Våldtäkt preciserades av Gratianus som olovligt samlag, som också innebar bortförande av kvinnan. Brottsligt blev en sådan händelse dock endast om det *inte* hade förekommit förhandlingar om äktenskap med kvinnans målsman innan. Definitionsmässigt skulle förbrytelsen inkludera våld, vare sig det var mot kvinnan själv, hennes föräldrar eller målsmän.²⁶⁴ Från att ha ansetts vara ett egendomsbrott kom våldtäkt under 1100-talet att klassas som våldsbrott mot enskild person. Som brott betraktat skulle våldtäkt bestå av fyra element; våld, bortförande, tvång och genomfört samlag.²⁶⁵ En viss ambivalens fanns dock kvar. Som våldsbrott betraktat kunde våldtäkt falla under och prövas i civil rätt, men då sexualitet och moral också var ett ämne för kristenrätten, kom våldtäkt att betraktas som fallande under både civilrätt och kristenrätt.²⁶⁶ Bortförandet av kvinnan betraktades som stöld av egendom och ära, och senare även av kvinnans mödom. Att brottet ansågs vara egendomsbrott och att det innebar ärekränkning för män förklarar emellertid att de enskilda fall som omnämns i sagamaterialet ansågs värda en särskild berättelse.

Samtliga av de isländska lagarna tar upp kvinnorov och olovliga samlag, och genomgående tas brottet upp i de världsliga lagarna. I *Grágás* behandlas bägge förbrytelserna i Giftermålsbalken. Paragraferna om kvinnorov verkar förutsätta bortförandet av ogifta kvinnor. Utgångspunkten är att män rövar bort kvinnor i syfte att gifta sig med dem. Straffet stipuleras till tre års fredlöshet, ett straff som också ska gälla de medhjälpare mannen eventuellt haft.²⁶⁷ *Grágás* är betydligt noggrannare vad gäller våldtäkt – eller olovligt samlag. Här stipuleras det om allt från kyssar till samlag genom våld. Hade kvinnan blivit vred (isl. reiðisk við), vilket vi

264 Brundage (2009) s. 65.

265 Brundage (2009) s. 66–57.

266 Caroline Dunn, *Stolen women in medieval England. Rape, abduction, and adultery 1100–1500* (Cambridge 2012) s. 3.

267 *Grágás* (1992) s. 132–133.

förmodligen bör tolka som att hon gjort motstånd, och samlaget inte kunnat genomföras blev hon själv målsägare, i andra fall hennes målsman. Denne utgjordes i första hand av hennes make, därefter son, därpå dotter, men i fall ingen av dessa fanns, far eller mor. Påföljderna graderas från tre marks böter för kyss till tre års alternativt livslång fredlöshet. Att lägga en lösdrivarkvinna var dock inte straffbart förutsatt att mannen förnekade brottet.²⁶⁸ Hon var, i likhet med andra som inte tillhörde ett hushåll, rättslös. Tydligast definieras kvinnorov som stöld av egendom i *Járnsíða*. Togs kvinnor mot sin egen vilja och döttrar mot målsmannens vilja hade förövaren förverkat liv (fred) och egendom. Det hade även den gjort som stulit en kviga eller annan boskap, och – förklaras det i *Járnsíða*, det händer ofta att:

[...] orättrådiga män löper bort med andra mäns hustrur, och för det har många bötat något, andra inget alls. Men då vi tror att förståndiga män anser det vara ett större brott, både mot gud och människor, att stjäla hustrur än att stjäla kvigor, så vill vi att alla ska veta att de som utför sådana förbrytelser har gjort sig till missdådare gentemot kung och karl. De kan dödas ostraffat varhelst de påträffas och de får inte begravas på kyrkogården.²⁶⁹

Att kvinnorov i första hand är ett brott mot kvinnornas förmyndare förtydligas i *Jónsbók*. Brottet räknas som rån om bortförandet görs mot målsmannens vilja. Jämförelsen med rån av egendom framstår som tydlig enligt bestämmelsen som stipulerar att den som försvarar sin egendom (isl. *fé*) eller ”hustrur eller frändkvinnor” erhöll statusen sakrosankt.²⁷⁰

Jón Viðar Sigurðsson har studerat kvinnoroven som förekommer i *Sturlunga saga*. Under perioden 1160–1242 skildrar compilationen sju kvinnorov, vilket får ses som ett litet antal. Förmodligen var kvinnorov

268 Grágás (1992) s. 124–126.

269 *Járnsíða* (2005) s. 77–78. “[Það hefir og verið oftlega, þó að hvárki sé vel né viðurkvæmilegt,] að óráðvandir menn hafa hlaupið braut með eiginkonum annarra manna og hafa margir firi það litlu bætt en sumir alls öngu. Og með því að væntum að öllum *vitrum* mönnum virðist þessi sök meiri, bæði firi *guði* og *mönnum*, að stela eiginkonum manna heldur en kúum eða búi, þá viljum vær að allir menn viti það að þeir menn er slíkum í *oknyttum* verða kenndir sé óbótamenn bæði firi konungi og karli, dræpir og deyddir hvar sem þeir verða staddir og eigi að kirkju græfir.”

270 *Jónsbók* (2004) s. 103.

vanligare i Norge än på Island påpekar Jón Viðar Sigurðsson. I Norge var de politiska konflikterna mer omfattande och hårdare än på Island och kvinnorov har historiskt sett ingått som en del i maktstrider. Kanske är det också detta som förklarar det brev ärkebiskop Øystein Erlendsson skrev omkring 1175.²⁷¹ Här görs kvinnorov mycket riktigt till ett brott mot Gud och kyrkans lagar. Det är emellertid värt att notera att i samtliga texter, vare sig det är lagar eller ärkebiskopsbrev, anses missgärningen först och främst vara utförd mot någon annan än kvinnan själv, vare sig det är hennes målsman eller Gud själv. Att kvinnor också ansågs kunna ha bidragit till sitt eget bortförande framgår av Øysteins varnande finger. Brevet avslutas med en uppmaning till kvinnor att låta bli att bidra till illgärningar av detta slag genom anordnandet av fester, deltagande i ting eller andra sammankomster.²⁷²

De kvinnorov som blir föremål för berättelse i *Sturlunga saga* äger rum i ett geografiskt begränsat område, antingen i Eyjafjörður på norra Island eller på Västfjordarna. Detta varde två landsdelar som främst utgjorde scenen för politiska konflikter under den perioden kvinnoroven skall ägt rum. Det i sig antyder en relation mellan manlig rivalitet och kvinnorov.²⁷³

Liksom i lagarna skildras kvinnoroven i *Sturlunga saga* utifrån det manliga perspektivet. Fokus ligger på att beskriva vilken vanära kvinnoroven innebär för männen vars kvinnor tagits bort. Om texten granskas framstår det emellertid inte alltid som uppenbart att det är kränkningen av kvinnornas manlige förmyndare som är förövarens huvudsyfte, även om det blir en oundviklig konsekvens. Jón Viðar Sigurðsson framhåller även en annan möjlig anledning till kvinnoroven, nämligen att det förmodligen rådde ett underskott på kvinnor.²⁷⁴ En antydning till att det kunde finnas konkurrens om kvinnor som också kunde initiera kvinnorov hittar vi i *Sturlu saga*.²⁷⁵

271 Jón Viðar Sigurðsson, "Konur og kvennarín á Íslandi á 12.og 13. öld", *Ný saga*, 9:1 (1997) s. 76.

272 *Diplomatarium Islandicum* I, (Köpenhamn, 1857–1876) utg. Jón Sigurðsson, s. 234.

273 Jón Viðar Sigurðsson (1997) s. 76.

274 Jón Viðar Sigurðsson (1997) s. 75.

275 *Sturlu saga* är en del av compilationen *Sturlunga saga*. Sagan kretsar kring hövdingen Sturla Þórðarson och hans väg till makten, vilket bl.a. innebar konflikter med Einar Þorgilsson. Sagan behandlar tiden ca. 1148–83, och den anses ha blivit nedtecknad under perioden 1200–1225. Författaren är okänd. Se Guðrún Nordal, "Sagnarit um innlend efni – Sturlunga saga", i *Íslensk bókmenntasaga I*, (1992) s. 309–344.

I sagan berättas det om prästen Þorgrímur som en höst anlände till hövdingen Einar Þorgilsson och dennes gård Staðarhóll. Med sig hade prästen hustrun Álöf som var: "... mycket vacker kvinna men han var gammal." Under vistelsen verkar en av Einars arbetskarlar, Hallur, fattat tycke för Álöf och, fortsätter vår sagoman; "Han sa att det aldrig skulle få förbli så att en gammal man befläckade en sådan fin kvinna, och han tog henne ifrån honom och hans häst, som hette Máni, den bästa av alla hästar."²⁷⁶ Þorgrímur tog illa vid sig och fick uppenbarligen inget stöd hos sin värd, Einar, utan gav sig iväg och sökte istället upp dennes antagonist och sagans huvudperson, hövdingen Sturla Þórðarson. Þorgrímur påtalade vilken smälek (isl. ósómi) händelsen hade åsamkat honom, vilket också Sturla medgav. Ändå gick det en lång tid innan det vidtogs åtgärder. Åt en av Sturlas vintergäster uppdrogs det att överfalla Hallur, som skadades illa. Inte förrän då, och av sagan att döma flera månader efter Þorgrímurs nesliga avresa från Staðarhóll, for Álöf tillbaka till maken. Något senare lyckades denne också ta tillbaka hästen varvid ordningen återställdes helt.²⁷⁷

Händelsen utgör en av flera kraftmätningar mellan de två hövdingarna Einar och Sturla och det är förmodligen därför den får en plats i sagan. Av Þorgrímurs reaktion framgår brottet som ett angrepp mot mäns ära, den smädelse det innebar att inte kunna försvara sin egendom. Men vare sig prästen eller hustrun var av hög social status, och de omnämns inte igen. Så som kvinnorovet framställs i sagan var Hallurs intention inte primärt att skymfa prästen, utan att även förse sig själv med en kvinna han inte ansåg den äldre mannen förtjäna. Genom att Einar inte befattar sig med kvinnorovet antyds parets ringa sociala position. Det är inte heller förrän Sturla skrider till verket och genom hämnden gör saken till något som berör båda hushållen som hustrun övertalas eller tillåts lämna gården.

De sju antal kvinnorov som beskrivs i *Sturlunga saga* utgör ett magert underlag för analys. Samtliga ska ha förekommit under en period av sjuttioåttio år och, som vi har sett, i ett geografiskt begränsat område. Att anta att det har funnits fler fall är inte särskilt vågat. Enligt Caroline Dunn, som har studerat kvinnorov i medeltidens England, var det till exempel vanligare att kvinnor av låg börd blev bortförda, och dessa kvinnor märks

²⁷⁶ *Sturlunga saga*, I, s. 78.

²⁷⁷ *Sturlunga saga* I, s. 78–79.

inte i källmaterialet.²⁷⁸ Men trots det låga antalet går ett visst mönster att urskilja. Berättelserna i *Sturlunga saga* har det gemensamt att de omtalas när kvinnoroven har betydelse eller vävs in i andra konflikter, dels att de får plats i narrationen för att framhäva männens karaktär snarare än kvinnornas. Att prästen Þorgrímur och hans väna hustru Álof får plats i *Sturlu saga* kan således förklaras med den betydelse bortrövandet har för att belysa sagans egentliga manliga hjälte, Sturla Þórðarson. Samma tendens märks i berättelsen om bortrövandet av prästdottern och prästhustrun Hallgerður Runólfsdóttir omkring år 1170.

Denna gång är det högtstående folk som är inblandade. Inte nog med att Hallgerður själv beskrivs som enastående och vacker, förövaren själv, hövdingen Páll Þórðarson, var också ”den skönaste och ståtligaste av män” (”allra manna vænstr og gerviligastr”). Han kom i samspråk med sin bror Snorri, förtäljer oss författaren, vars förträffliga karaktär och klokhet också framhävs. Páll ”sa att han vill fara till Helgafell och ta bort Hallgerður därifrån, sa sig vilja ha sin brors medverkan i detta.” Det tyckte Snorri skulle vara illa gjort mot så kunniga präster, och att en sådan sak inte skulle tolereras av dem och deras bundsförvanter. Men Páll gav sig inte och Snorri såg sig tvungen att följa med:

Sedan for de, en gedigen flock ... och kom under natten till Helgafell. De gick genast in i huset. Hallgerður togs upp ur sin säng och bars ut men de höll fast Ólafur och prästen Runólfr – han var kraftig och stark.

Snabbt spred sig dessa nyheter, lägger författaren till, och det ansågs att bröderna dragit stor vanära över männen.²⁷⁹

I detta fall är det tydligt att bortrövandet skedde i samråd med kvinnan, eller åtminstone med hennes samtycke. Även i detta fall dröjde det ett bra tag innan det blev en rättssak av händelsen. Om sommaren reste Hallgerðurs make och far till Alltinget, dit kom även bröderna, Páll och Snorri. Hallgerður kom tillsammans med dem och uppehöll sig i deras

278 Dunn (2012) s. 3.

279 *Sturlunga saga* I, s. 103–104. ”Síðan fóru þeir eigi allfáir saman ... ok kómu um nótt til Helgafells ok engu þegar inn í skálann. Ok var Hallgerðr tekin upp ór hvílu sinni ok borin út, en Ólafí var haldit ok Rúnólfi presti, – hann var mikill ok sterk.”

bod. På tinget vände sig kvinnans manliga anförvanter till hövdingen Jón Loftsson för stöd och medling. Denne lät i sin tur kalla till sig Hallgerður. Att Hallgerður själv medverkat till bortrövandet framgår av samtalet så som det återges i sagan. Först framhöll Jón det olämpliga i relationen och bad Hallgerður tänka över saken och – fastän hon tyckte sig vara gift under sin status – gå tillbaka till sin make. I gengäld lovade Jón henne sin vänskap och sitt stöd i framtiden – och omvänt om hon inte handlade enligt hans vilja. Hallgerður tog sitt förnuft till fånga, Ólafur tog tillbaka sin hustru och parterna försonades.²⁸⁰

De ord som väljs för att beskriva händelsen rör sig uteslutande om den kränkning händelsen innebar för männen. Omgivningens reaktion och hur den skildras kan tolkas som att vanäran har dragits över hushållet i allmänhet, Hallgerðurs make, själva hushållsöverhuvudet, i synnerhet. När han och hennes far sedan vänder sig till Jón Loftsson hänvisar de till "vanära", ett ord medlaren Jón också använder. Det var alltså männens ära som stod på spel. Hushållets överhuvud, som ju ansvarade för hushållsmedlemmarnas säkerhet, hade inte kunnat förhindra detta intrång i hemmet, utan hållits fast tillsammans med svärfadern som, understryker vår författare, var "kraftig och stark". Måhända var äran ytterligare skadad av att kvinnan själv medverkat. Hon hade därmed gjort uppror mot det giftermål hennes far arrangerat åt henne och den make hon tilldelats.

Det finns inga politiska förtecken när det gäller detta fall, alla inblandade är förträffliga personer och det verkar inte ha funnits konflikter mellan hushållen innan händelsen. Här är det istället den förmodligen olyckliga gifta kvinnan själv som är målet, och förövaren en man som hon hellre vill leva i relation med. Det som övertygar henne att gå tillbaka till maken är däremot risken att förlora sin vänskap med Jón Loftsson, landets i särklass mäktigaste hövding. Berättelsen framhäver på så vis både hans maktställning och hans utmärkta medlarkompetens. Inte långt senare fick också Hallgerður anledning att vända sig till Jón för hjälp. Denna gång efter att Sveinn Sturluson rövat bort hennes dotter. Även den konflikt som uppstod till följd av detta lyckades Jón Loftsson

---

280 *Sturlunga saga* I, s. 104.

lösa – som han tyckte bäst, en lösning som “de flesta var nöjda med”.²⁸¹ Ännu en gång återställdes ordningen med hjälp av goda män.

Den manliga äran skadas inte enbart av att deras kvinnor förs bort, utan även, och kanske inte minst, av den möjliga sexuella relationen mellan förövaren och kvinnan. När hövdingen Guðmundur dýri rövade bort prästen Bjarni och frillan Þórunn, så ”talade de om att lägga Þórunn i säng hos någon skojare, och göra det mot Björn präst som inte vore mindre skamligt”. På kvällen kom Guðmundurs vän, hövdingen Kolbeinn Tumason, till gården och bad att de inte skulle skada Þórunn ”till hennes brors vanära”.²⁸² I denna relativt kortfattade berättelse blottläggs inte endast vikten av att kvinnans sexualitet skulle kontrolleras av hennes närmaste manlige släkting, utan också, som kontrast till Guðmundurs egna män, Kolbeinn Tumasons ädla karaktär.

Den högborna Hallgerður Runólfsdóttir medverkade själv när hon fördes bort och tvingades tillbaka till sin make, medan både Þórunn och Álof togs med våld. Det är dock sällan vi får information om kvinnornas syn på bortrövandet. I ett av *Sturlunga sagas* sju kvinnorov anser författaren dock att det är viktigt att förmedla att kvinnan ifråga gjorde motstånd.

Det är nu Sturla Þórðarson som skriver. Omkring 1225 säger han att Ingimundur Jónsson vistades hos hövdingen Sturla Sighvatsson, vår författares kusin. Ingimundur hade, skriver Sturla, friat till Jóreiður Hallsdóttir men hon hade avböjt och hänvisat till att hon inte ville dra undan gods från sin dotter (”vildi eigi ráða fé undan dóttur sinni”). Sturla Sighvatsson och Ingimundur verkar då komma överens om att hämta hem Jóreiður från hennes gård och föra hem henne till Sturla i Sauðafell, vilket de också gjorde. Väl där sökte Sturla övertala Jóreiður att ingå äktenskap med Ingimundur, men då hon nekade och dessutom vägrade äta, lät han följa henne tillbaka. ”Hennes fränder misstuckte storligen det inträffade” avslutar författaren. Året efter medlade biskopen i saken och böter utdömdes.²⁸³ Således blir händelsen en sak män emellan, fastän Jóreiður var änka, svarade för sig själv vid frieriet och drev en egen gård.

281 *Sturlunga saga* I, s. 105. Att författaren Sturla Þórðarson väljer att framhäva att det är Hallvgerður själv som vänder sig till Jón Loftsson när dottern rövas bort kan tolkas på två sätt, dels att det understryker hennes högre ställning i förhållande till maken, dels att dottern inte var hennes och makens gemensamma barn.

282 *Sturlunga saga* I, s. 201.

283 *Sturlunga saga* I, s. 309–311. Se diskussion om detta hos Jón Viðar Sigurðsson (1997) s. 73.

Hennes motstånd ställs dock i positiv dager, och det utrymme hon tillåts ta i sagan kan bero på att dottern hon hänvisar till senare blev författarens hustru. Således hade Sturla ett intresse av att förmedla att svärmodern gått i motvärn, allt enligt hennes egna vittnesbörd.

Även om hövdingar (isl. *goði/goðar*) på något sätt är inblandade i sex av de sju fall som vi träffar på i *Sturlunga saga* är det inte främst maktpolitiska motiv som ligger bakom annat än i två fall. Prästen Bjarni och hans frilla tillhörde anhängarna till Guðmundur dýris antagonist Þorgrímur alikarl. Var syftet att bestraffa honom och kanske samtidigt pressa Þorgrímur? Så sent som omkring 1242 ska Ásbjörn Guðmundsson, anhängare till Þórður kakali, använt en liknande taktik. Ásbjörn skulle på sin överordnades befallning samla styrkor bland bönderna i Steingrímsfjörður. Dessa hade i sin tur hört ryktas om planerna, de hade övergett sina gårdar och gömt sig. I syfte att locka fram dem rövade Ásbjörn bort en av böndernas hustrur, med önskat resultat.

Att förföra och skända

Lagarnas stränga föreskrifter om kvinnorov antyder, tillsammans med ärkebiskopsbrev och biktregler, att kvinnorov var långt mer vanliga än vad som framkommer i sagalitteraturen. Förmodligen var det också främst ogifta kvinnor som var föremål för kvinnorov. Som vi har sett av de få fall som här har behandlats var orsakerna mindre sällan politiska än personliga. Det finns inte heller anledning att tro att situationen på Island skilde sig avsevärt från övriga Europa. Intressant i sammanhanget är ett brev från påve Nicolaus V till biskop Marcellus i Skálholt. Påven svarar på biskopens anhållan att få viga fem par av hög status trots att de var besläktade i tredje och fjärde led. Påven tillät äktenskapen förutsatt att kvinnorna inte varit "härtagna".²⁸⁴

Att det inte alltid finns politiska motiv bakom bortförande av kvinnor stämmer väl överens med den bild Caroline Dunn tecknar i undersökningen av kvinnorov i medeltidens England.²⁸⁵ Den drivande kraften bakom olovliga samlag och ovälkomna uppvaktanden kan inte heller alltid definieras som politisk även om sådana oftast syftade till att

²⁸⁴ *Diplomatarium Islandicum* IV, s. 724–725. Begreppet "härtagen" isl. hertekin, används av ärkebiskopen men brukas vanligen inte i inhemska källor.

²⁸⁵ Dunn, (2012) kap. 3.

förolämpa kvinnans målsman.²⁸⁶

Det ryktades att Bárður förförde (isl. *fiðldi*) Þórdís Þorbjarnardóttir skriver *Gísli sagas* författare. Det ogillades starkt av hennes far som hetsade sonen Gísli till handling. Eftersom Bárður vägrade sluta med sina besök dödades han av Gísli.²⁸⁷ Liknande motiv finns i flera av islänningasagorna, däribland i *Vatnsdæla saga*. Flera dråpförsök och ett antal brutna försoningar blev följderna av Ingólfurs ovälkomna besök till den vackra Valgerður. Att kvinnans sexualitet var knuten till målsmannens ära framgår tydligt när fadern, Óttar, ber Ingólfur upphöra med sina besök: "Óttar [...] talade med Ingólf och bad honom inte göra det som var till skam för dem båda, och han sade sig hellre vilja ge honom kvinnan med heder än att han förförde henne med vanära." Samma språkbruk använder även Ingólfurs far när han, enligt önskan från Óttar, försöker övertala sin son att sluta uppvakta Valgerður: "Varför vill du dra skam över Óttar och vanära hans dotter?"²⁸⁸ Att avlägga besök och uppvakta kvinnor utan avsikt att gifta sig med dem var en kränkning av målsmannens ära och det krävdes åtgärder för att återupprätta den i omgivningens ögon. Även om besöken inte innebar sexuellt umgänge var ryktena en tillräcklig skam i sig. Efter ett olovligt samlag kunde den ogifta kvinnan inte betraktas som "riktig" jungfru fastän samlaget genomförts med våld. Enligt Gratianus hade våldsmannen kränkt både offret och hennes släkt. Han hade stulit hennes oskuld och därmed tagit något som det var släktens sak att värna om och kontrollera.²⁸⁹ Av *Grágás* bestämmelser om sexuella brott framgår det att blott intentionen att locka eller lägga en kvinna räckte som brottsbeskrivning och straffet, som tidigare nämnts, allt från tre marker för kyssar till fredlöshet.²⁹⁰ Det bekräftar samtidigt uppfattning om allvaret i förseelsen, och antyder riskerna för att kvinnans värde på äktenskapsmarknaden minskade.

I *Grágás* framstår det tämligen tydligt att sexuellt umgänge mellan man

286 Med olovliga samlag avses sådana som genomförs utan målsmans samtycke.

287 *Íslensk fornrit IV*, Vestfirðingasögur, Björn K. Þórolfsson & Guðni Jónsson (red.), (Reykjavík 1943) s. 8–7.

288 *Islänningasagorna V* (2014) s. 49.

289 Helle Møller Sigh, *Samtykke og samfund. Kristningen av ægteskabet og retsvirkinger i Danmark c. 1200–1600*, Ph.d.-avhandling fra Institut for Kultur og Samfund, Aarhus universitet (Århus 2012), s. 211.

290 *Grágás* (1992) s. 124–125. *Járnsíða* och *Jónsbók* är inte lika explicita i sina brottsbeskrivningar, men sexuella brott bestraffas fortsatt lika hårt.

och kvinna som inte var gifta med varandra var brottsligt fastän kvinnan frivilligt deltagit.²⁹¹ Samma tendens finns i *Jónsbók*. En man som lägrat en gift kvinna skulle böta till hennes make, för lägringsmål var det alltid kvinnans målsman eller närmaste manlige arvinge som tog böterna.²⁹²

Sexuellt umgänge utanför äktenskapet var syndigt enligt kyrkans synsätt. För männen, fäder, bröder och makar, var det också en fråga om kontroll över egendom. I det medeltida samhället var kvinnan en resurs att använda, till exempel i giftermålsförhandlingar. Kvinnlig sexualitet var också knuten till reproduktion och därför var kontrollen över sexualiteten viktig. En avkomma blev genom sin blotta existens en presumtiv arvtagare. Faderskapet var därför viktigt att fastställa, varför det enligt *Grágás* tillåts visst mått av tortyr för att tvinga en kvinna att uppge barnafaderns namn.²⁹³ Talande är att detta är det enda stället i *Grágás* där tortyr (isl. pína) överhuvudtaget omnämns. Kvinnor inledde måhända intima relationer med män, men det var egentligen inte deras sak att bestämma. Det finns emellertid undantag. I *Sturlunga saga* finns flera exempel på änkor som väljer att inleda intima relationer fastän det inte innefattar omgifte och relationerna verkar accepteras av omgivningen.²⁹⁴

I det medeltida våldsbejakande samhället blev alla drabbade. Vetenskapsmannen Jón frá Grunnavík, verksam under 1700-talet, beskrev islänningasagornas innehåll i tre ord: "Bændur flugust á." På svenska reduceras detta till de två orden "Bönder slogs." Det är en träffande beskrivning, även för 1200-talets maktstrider, fastän vi då kan tala om regelrätta krigshäror. Vi har också sett att kvinnor och barn föll offer för dödligt våld, kvinnor, även unga sådana, för sexuellt våld. Men deltog de aktivt i våld? Utförde kvinnor överlagda fysiska våldshandlingar? Vi ska nu se på några fall där kvinnor blir direkt inblandade som aktörer i våldsamma situationer.

Kvinnor tar till vapen

De politiska konflikter, väpnade strider och skärmytslingar som utspelade sig i 1200-talets Island drabbade naturligtvis långt fler än de som

291 Se t.ex. *Grágás* (1992) s. 124–125.

292 Se *Jónsbók* (2004) s. 119, 120, 124–125.

293 *Grágás* (1992) s. 129.

294 Se exempelvis Guðný Böðvarsdóttir och hennes sondotter Þórdís Snorradóttir.

sinsemellan stred om ökat maktinnehav och under vissa omständigheter tvingades även kvinnor till direkt deltagande i våldshandlingar. I makens frånvaro skulle hustrun och änkan sköta den dagliga driften av gård och hushåll, ansvar för dess medlemmar och även för dess gäster. När Dufgus Þorleifsson och hans kompanjon Bjarni Árnason behövde maná nar för att värja sig mot sina antagonisterna skickade "Husfru Hallbera alla män i hushållet med dem. Där fanns hennes söner Þorgils och Oddr, huskarlarna Þorkell och Húnbogi, Ásbjörn den blinde och kvinnor".²⁹⁵ Uppenbarligen hade nöden ingen lag, flocken bestod inte främst av duktiga krigare, men kanske kunde antalet följeslagare avskräcka fienden? Här ser vi emellertid att kvinnor blev inblandade i stridigheterna, inte bara som ansvariga för att skaffa följe åt sina vänner, utan att de också tvingades vara delar av följerna. De kvinnor som husfrun Hallbera skickade iväg var dock högst sannolikt arbetskvinnor; de egna döttrarna, om de nu funnits, hade under alla omständigheter fått stanna hemma. Dock agerar hustrur för att försvara sina makar. När Þórdís Flosadóttir såg hur Hrani Koðráns son gjorde sig redo för att slå till hennes make med piska, lyfte hon armen "inlindad i manteln" och tog slaget.²⁹⁶ Omkring 1264 sökte Gissur Þorvaldsson skydd från sina förföljare hos Klængur Teitsson och dennes hustru Ásta Andréasdóttir. Gissur stängde in sig i kyrkan och Klængurs män stod framför och gjorde sig klara för strid. När väl fienderna – bröder till Ásta och därmed mågar till Klængur – red in på gårdsplanen var även hon beredd: "Hans hustru Ásta, Andréas dotter, sprang emot sin bror Eyjólfur och slog honom med en stor klubba. Det träffade på kanten av stålhuven men slaget blev inte så kraftigt eftersom brödernas följeslagare tog fast henne."²⁹⁷

Här är det, liksom i de flesta exempel från *Sturlunga saga*, i stundens hetta kvinnor får kliva in som aktörer i väpnade konflikter, kvinnor som är lojala mot sina makar. Inget nämns om räfster efter dessa tilldragelser, betydligt mer får vi veta om påföljderna av Þorbjörg Bjarnadóttirs anfall mot hövdingen Sturla Þórðarson.

295 *Sturlunga saga* I, s. 312. Det finns flera exempel på hur hushållets kvinnor, i männens frånvaro, deltar i handgemäng.

296 *Sturlunga saga* I, s. 473.

297 *Sturlunga saga* I, s. 531.

Efter en utdragen arvstvist hade det kallats till försoningsmöte i Reykholt där en av målsägarna, Páll Sölvason, bodde.

Páls hustru Þorbjörg hade ett häftigt temperament, och hon tyckte inte alls om detta käbbel. Hon sprang fram mellan männen med en kniv i handen och högg mot Sturla. Hon siktade mot ögat och sa: "Varför inte göra dig den lik den du helst vill likna, Oden?" Då tog man fast henne. Hugget kom på kinden och det blev ett stort sår.²⁹⁸

Att förestå och råda över ett hushåll innebar husbondens makt över familje- och hushållsmedlemmar, men även ansvar och skyldigheter. Det gäller till exempel ansvar för brott begångna av hushållets medlemmar, som något förenklat kan kategoriseras som arbetsfolk, barn och kvinnor. Efter Þorbjörgs utfall var det därför hennes make Páll och offret självt, Sturla som satte sig ned för att göra upp om saken; "för det är sannos likt att jag och Páll ska försonas om *vår sak*, här behövs ingen annans inblandning."²⁹⁹ Hustruns övergrepp blev här husbondens ansvar, och uppgörelsen förhandlades fram av två män, målsägaren och hustruns målsman.

Þorbjörgs attack på Sturla utgör något särskilt. Inte nog med att hon lyckas skada honom, hennes make och flera vittnen finns i huset. Þorbjörg överträder de gränser som enligt normerna gäller för hennes kön. Genom att ta till våld – istället för att bevittna de förhandlingar Sturla är där för att diskutera med maken – gör hon sig till åtlöje, vilket egentligen understryks av hur hon, till skillnad från de relativt lugna männen, vankar av och an med kniven. Det hon gör är inte bara okvinnligt utan även ärekränkande för hennes man, som nu avslöjats inte kunna kontrollera sin hustru. Symboliskt sett innebar hennes handlande därför en kränkning av hans manlighet – hans ära, vilket hans motståndare också vet att utnyttja.

Fallet med Þorbjörg utgör ännu ett där de omedelbara omständigheter

298 *Sturlunga saga* I, s. 109. "Þorbjörg, kona Páls, var *grimmúðig* í skapi og líkaði stórilla þóf þetta. Hún hljóp fram milli manna ok hafði kníf í hendi ok lagði til Sturlu og stefndi í augat ok mælti þetta við: 'Hví skal ek eigi gera þik þeim líkastan, er þú vill líkastr vera, – en þar er Óðinn.'"

299 *Sturlunga saga* I, s. 109–110. Min kursiv.

erna tvingar fram åtgärder. Hennes utfall skiljer sig emellertid markant från de exempel vi sett på tidigare. Det finns ingen omedelbar nödsituation. Även om en sammandrabbning mellan de två falangerna vore tänkbar, så har den inte inträffat. Männen ansträngde sig för att behålla freden, Þorbjörg hotade den. Vare sig hon eller maken erhöll respekt för det inträffade. Hennes utfall kunde inte ursäktas och böterna blev skyhöga.

Att förlora kontrollen över känslor och temperament, att ta till vapen eller försvara sitt hem när nöden så bjuder är en sak. Det kvinnliga överlagda våldet finns det däremot ont om i samtids sagorna. I islänningasagorna har vi emellertid exempel på att kvinnors väpnade våld *ansågs* kunna förekomma och att det även kunde urskuldas.³⁰⁰

Kvinnor och män skötte olika delar av hushållet och ansvarade för olika uppgifter. Enligt praxis var det förvisso möjligt för kvinnor att träda in i flera av de manligt kodade arbetsområdena, men i övrigt var gränsoverskridningen mellan manligt och kvinnligt tabubelagd. Att verbalt eller i skrift antyda en mans kvinnlighet var belagt med hårda straff.³⁰¹ Könens olika roller och gränserna för könsöverskridandet tydliggörs i lagarna.

I *Grágás* giftermålsbalk förbjuds kvinnor ikläda sig byxor, klippa håret kort eller på något annat sätt uppföra sig som en man. Brottet var belagt med "förbaugsgarðr", det vill säga tre års fredlöshet. Samma straff gällde för män som tog på sig kvinnokläder.³⁰² Detta utnyttjade Guðrún Ósvífursdóttir när hon ville skiljas från sin förste make. Hon fick rådet att sy en kvinnoskjorta till honom och därefter lura honom att ta på sig skjortan, vilket hon också gjorde.³⁰³

Guðrúns rådgivare var Þórður Ingunnarson, den man hon egentligen ville ha och med vilken hon hade inlett ett förhållande redan under äktenskapet. Liksom hon var han gift med en annan. Hans hustru var

300 Islänningasagorna skildrar som bekant en period långt före nedteckningstiden, och det är följaktligen omöjligt att fastslå att det de skildrar verkligen inträffat. Men, i enlighet med det som framkommit ovan om de källkritiska aspekterna av sagalitteratur och lagar, så bär sagorna om inte annat vittne om att det de berättar om ansågs ha kunnat inträffa. Det finns alltså en igenkänningsfaktor som publiken/läsaren förlikar sig med. De fall som nu kommer att tas upp behöver alltså inte enligt min mening ha inträffat "på riktigt", det räcker att de ansågs värda en berättelse och att motiven bakom, liksom följderna kunde förstås – inte nödvändigtvis förlätas – men förstås av nedtecknarens samtida.

301 Se *Grágás* (1992) s. 273–274.

302 *Grágás* (1992) s. 125. Paragrafen finns i Konungsbók.

303 *ÍF V* Laxdæla saga, s. 94.

Auður, en kvinna som i sagan beskrivs som "vare sig vacker eller ståtlig" till skillnad från Þórður själv, som var "stilig och modig". När Guðrún och Þórður, efter hennes skilsmässa, red till tinget, använde hon ryktena om att hans hustru brukade ikläda sig byxor för att tvinga honom att ta ut skilsmässa. Þórður svarade att det inte hade märkt att hans hustru gjorde. Någon dag senare kom han emellertid på andra tankar och frågade Guðrún vilka följder det blev för en kvinna som "för jämnan gick i byxor som en karl." Guðrún var säker i sitt svar: "Om en kvinna uppträder som en karl", sade Guðrún, "blir det samma påföljd som när en karl går omkring med så öppen halslinning att bröstvårtorna syns. I båda fallen är det skäl nog för skilsmässa" Efter en smula tvekan gick Þórður till Lagberget och förklarade sig vara skild från Auður och orsaken var den att hon gick omkring "i långbyxor med skrevstycke som karlkvinnor" (isl. karlkonur).³⁰⁴ Hennes två bröder var närvarande och, skriver författaren, de blev förbittrade men höll sig lugna. Omedelbart efter tinget gjorde Þórður boskifte, friade till Guðrún och tid för bröllop fastställdes. Auðurs bröder lät saken bero då de inte ansåg sig ha tillräckligt stöd. Brödernas passivitet tvingade emellertid Auður till handling.

På sommaren efter bröllopet mellan Guðrún och Þórður, passade Auður på när Guðrún och hennes husfolk var på sätern, men Þórður och hans svärfar hemmavid. En dag beordrade hon sin fåravaktare att ha två hästar sadlade till natten, vilket han också gjorde. Före solnedgången steg Auður på hästen, skriver sagaförfattaren, "och nu var hon verkligen klädd i långbyxor." Hon red iväg med fårvaktaren i hällarna, så snabbt att han knappt kunde följa henne. Väl framme vid gården Laugar, där Þórður och Guðrún hade sin gård beordrade hon fårvaktaren att se till hästarna. Därefter gick Auður fram till gården:

Hon gick till dörren som var öppen, vidare in i storstugan och fram till den skåpsäng där Þórð hade sin sovplats. Dörren ditin var stängd men inte reglad. Hon gick upp i sängen där Þórð sov med ansiktet upppåt. Sedan väckte Auð Þórð, som vände sig på sidan när han märkte att någon kommit in. Hon drog sitt kortsvärd och högg till mot Þórð så att han sårades svårt i högra armen och båda bröstvårtorna.

304 *Islänningasagorna*. (2014) s. 49, *ÍFV*, *Laxdæla saga* (1934), s. 95–96.

Hugget var så kraftfullt att kortsvärdet fastnade i sängvirket. Därefter gick Auð ut och bort till hästen, svingade sig upp på den och red hem. Þórð ville rusa upp när han fick såret, men han orkade inte, eftersom blodflödet gjorde honom svag.

Þórðurs svärfar vaknade av tumultet. När han ville ha män att rida efter Auður bad Þórður att han skulle låta bli eftersom ”hon hade gjort vad hon måste.”³⁰⁵

Auður skadade sin förra makes båda bröstvårtor och högra arm. ”Såret i bröstet läktes, men armen blev aldrig lika kraftfull igen”, konstaterar vår författare.³⁰⁶ Symboliskt har Auður kvinnliggjort Þórður, anser litterär turhistorikern Helga Kress. Hans blödande bröstvårtor för tankarna till kvinnors mjölkfyllda bröst. I den högra handen höll mannen dessutom sina svärd, sina vapen, själva sinnebilden för manlighet. Den armen var nu värdelös. Våren efter drucknade Þórður: ”Skeppet slogs i bitar, och kölen kastades i land [...] Þórðs sköld hamnade på den ö som nu heter Skjaldarey.”³⁰⁷ Om hans svärd sägs däremot inget. Det hade, påpekar Kress, Auður redan eliminerat.³⁰⁸

Þórður använde ryktena om Auðurs påstådda manhaftighet som skilsmäsoorsak. Därmed ifrågasattes hennes förmåga att leva upp till de normer som sattes för kvinnors uppträdanden. Men det var inte bara Þórður som kränkte sin hustru. Då bröderna valde att avstå från åtgärder kränktes Auður ytterligare en gång. I männens symboliska frånvaro tvingades hon således ta saken i egna händer och hämnas, och var då ”verklig klädd i långbyxor”.³⁰⁹ Hon gjorde det hon måste, precis som hennes förre make konstaterade. Det blev ingen rättssak av händelsen, och bröderna var belåtna med Auðurs tilltag. När hon nästa gång uppenbarar sig i sagan är det också hon som för befäl över bröderna, inte tvärtom.

Hämnden var orubbligt förbunden med upprättelsen. Men de lojalitetsband som fanns mellan familjemedlemmar och vänner kunde utlösa

305 *Islänningasagorna*, V, (2014), s. 50–51.

306 *Islänningasagorna* V, (2014) s. 51

307 *Islänningasagorna* V, (2014) s. 52.

308 Helga Kress, ”Kastrasjon eller halshogging: sagalitteraturens drivkraft”, i Helga Kress (red.) *Litteratur og kjønn i Norden: Scandinavian culture in a transcultural context* (Reykjavík 1996).

309 *Islänningasagorna* V, (2014) s. 50.

komplicerade kedjor av dråp och vedergällningar. I ett bilateralt släktskapsystem som kunde ett äktenskap föra med sig komplicerade lojalitetskonflikter. Kvinnor ansågs som gifta fortfarande tillhöra sin egen släkt, men hade samtidigt nya lojalitetsband genom ingifte i en ny släkt. De hade med andra ord dubbla släktskapsband.³¹⁰ En kvinna vars make hamnade i konflikt med hennes bröder, far eller andra nära manliga släktingar kunde därför hamna i svåra lojalitetskonflikter. En särskild invecklad sådan finner vi i *Gísli Súrsson's saga*. Här är det Gíslis syster Þórdís som blir huvudperson.

Här finns inte utrymme för att återge hela förhistorian. Låt oss därför börja där Gísli i enlighet med fejdens normer tvingats döda Þórdís make Þorgrímur. Som änka åtog sig nu Þórdís att se till att hämnd utfördes. Hon lierade sig med Börkur, bror till döde maken och stärkte relationen genom att gifta sig med honom. Tillsammans hade de det gemensamma målet att se till att rättvisa skipades efter Þorgrímurs död. Gísli dömdes fredlös men lyckades gömma sig i tretton år, tills Þórdís män hittade och övermannade honom. Men situationen var ytterst komplicerad. Samtliga av Þórdís bröder var döda och hennes son var ung. Därmed fanns det ingen nära manlig släkting som kunde hämnas dråpet på Gísli. Det fick Þórdís själv göra. Under de festligheter som pågick för att fira den lyckade jakten på Gísli kunde Þórdís ta tag i ett svärd. Hon riktade det mot Gíslis mördare och lyckades skada honom, men inte döda. Tumult utbröt och Þórdís blev bryskt tillrättavisad av sin make. Men med Gíslis död sammanföll deras intressen inte längre och Þórdís skilde sig från honom.³¹¹

Liksom i Auðurs fall agerar Þórdís när hon inte har en mansperson som kan göra det å hennes vägnar. Deras våldshandlingar blir därför förståeliga och berättigade. De förlorar inte i status, de görs inte till åtlöje, så som Þorbjörg Bjarnadóttir som inte kunde besinna sig. Tvärtom, de här kvinnorna utför genomtänkta aktioner, de gör det med lugnet i behåll och erhåller därvid läsarens vördnad. Att strider och dråp däremot inte anses höra till den kvinnliga sfären understryks av att ingen av de två kvinnorna lyckas med sitt uppsåt att döda.

Auður och Þórdís tillhör undantagen i islänningasagorna. Deras historia utgör en spännande och annorlunda berättelse, de har ett un-

310 Närmare om detta se Auður G. Magnúsdóttir (2001) s. 65–61

311 *Íslensk fornrit VII*, Vestfirðingasögur.

derhållningsvärde, vilket ju också ett av syftena med den medeltida litteraturen. För oss är det av mindre betydelse om deras historia är sann eller inte. Av större vikt är att två 1200-tals författare ansåg att de skulle ha kunnat vara sanna, och att de också lyckades framställa dem som troliga. Och visst framgår det av lagmaterialet att kvinnor ansågs fullt kapabla att utföra dråp. *Jónsbók* stipulerar att: "Om en man dödar en man, om det så är en man som dödar en kvinna eller en kvinna en karl så blir denne fredlös."³¹² Detta upprepas när det kommer till dråp på familjemedlemmar. Den man som dräper sin hustru och den hustru som dräper sin make är missgärningsmän (*óþótamaðr*) och blir fredlösa.³¹³ Förtydligandet, som också finns i *Grágás*, nämligen att lagen inte endast gäller män när det kommer till dråp antyder behovet av regelverk kring situationer där kvinnor var inblandade.³¹⁴ Vi kan således dra slutsatsen att kvinnor tog till vapen, att de i nödsituationer skred till handling, och att de ingick i följn som presumtivt kunde hamna i fysiska våldssituationer. Det kanske till och med fanns kvinnor som dödade sina makar. Som tidigare påpekats utgör källsituationen emellertid ett uppenbart problem i en studie av detta slag. Kvinnors våld och våld mot kvinnor skildras inte om det inte har en betydelse för huvudhandlingen. I islänningasagornas värld pågår konflikterna män emellan, det är den manliga äran som skändas, och det är männen som gör upp, om än med kvinnorna som ivriga hetserskor. Det är också en litteratur som fokuserar på samhällets övre skikt. I samtidsagorna har konflikterna blivit politiska, maktstrider och politik hörde till den manliga sfären. Huvudfokus ligger på att skildra de män som kämpade sinsemellan, inte hustrurna. Och det våld som säkerligen var vanligen förekommande hos män och kvinnor i de lägre sociala skikten skildras inte. Men i likhet med mord på dem som hörde till samhällets högre skikt, skulle även dessa dömas och förbrytaren bestraffas. Men för 1200-talsförfattaren var de måhända inte värda att föras vidare, de var en del av en vardag i ett samhälle där våld till en viss grad var fullt accepterat.

---

312 *Jónsbók* (2004) s. 101.

313 *Jónsbók* (2004) s. 102.

314 *Grágás* (1992) s. 246.

Över gränser

I denna artikel har fokus legat på att undersöka hur och i vilka sammanhang våld utfört mot kvinnor, men även av kvinnor mot män, skildras i 1200-talets sagalitteratur och lagar. Inledningsvis framhölls hur kvinnors och mäns roller inom hushållet, men därmed även i samhället, begränsade handlingsutrymmet. Arbetsuppgifter var strikt fördelade mellan könen även om kvinnor i männens frånvaro kunde träda in i deras ställe. Det motsatta var emellertid otänkbart.

Våld mot kvinnor förekommer förhållandevis sällan i de narrativa källorna. Till detta kan finnas flera förklaringar. En är sagalitteraturens fokus på konflikter män emellan, konflikterna inom hushållet skildras ytterst sällan. Det ligger i samtidssagornas natur att berätta om den politiska utvecklingen, men för kvinnor var det politiska handlingsutrymmet begränsat. Det är däremot allmänt accepterat att kvinnor utgjorde en resurs i det politiska rävspelet. Att därför avlägga ovälkomna och otillåtna besök hos ogifta kvinnor innebar både kränkning av kvinnans släkt och en reduktion av kvinnans värde på äktenskapsmarknaden. Antalet kvinnorov i samtidssagorna är för få för att vi ska kunna analysera dem som en beståndsdel i den politiska maktkampen. Något bättre är källäget när det gäller otillåtna påhålsningar till ogifta kvinnor, men inte heller här är det möjligt att generalisera huruvida dessa uppvaktningar kan ses som en del i en politisk maktkamp. Att överträdelser av detta slag ansågs mycket allvarliga och kränkande framgår tydligt av de vittnesbörd lagmaterialet och sagorna tillsammans erbjuder oss. Det var ett gränsöverskridande som inte kunde ursäktas, det handlade om manlig ära och rån av egendom.

Grovt fysiskt våld mot kvinnor väckte våra författareshavens avsky. Historien om Hallgerður Tungu-Oddsdóttir måste tolkas och förstås i det sammanhang den tillkom. Det är därför möjligt att vi ska se på den som ett moraliskt *exemplum*, ett sätt att framhålla vikten av kvinnans samtycke till sitt eget äktenskapsingående. Författaren idealiserar inte Hallegerður, och han är en man som vet att kvinnan ska underkasta sig sin make. Konsekvenserna av hennes handlande vill han dock inte ursäkta. När berättelsen tecknas ned har lagarna redan förklarat det allvarliga i att döda ens maka, det är ett brott så oerhört att lagstiftaren särskilt poängterar möjligheten att missdådet utförts under sinnesförvirring.

Av ett helt annat slag är det besinningslösa våld som beskrivs av Sturla

Þórðarson i Íslendinga saga, det som drabbar alla, oavsett kön och ålder. Författaren ser tillbaka på händelser som drabbat honom eller hans närstående med hushåll och kan inte dölja sin avsky. Det finns inget rättfärdigande – och han understryker detta med de retoriska verktyg han har till hands: ”Det sägs att Þorsteinn grenja knuffade in Gróa i elden och hon påträffades där i förstugan.”³¹⁵ I detta samhälle hade det blivit nödvändigt för kvinnor att ibland delta i följn eller att med fysisk kraft lägga sig i konflikter män emellan. Det finns ingenting som antyder att sådana ingripanden inte accepterades. I *Sturlu saga* togs gästen Einar Ingibjargarson fast av kvinnorna i hushållet när han retat upp en av arbetskarlarna och ombands bestämt ge sig av.³¹⁶ I samma saga gör sig däremot Þorsbjörg Bjarnadóttir till åtlöje när hon mitt i männens förhandlingar förklarar kontrollen över sitt temperament och anfaller sagans huvudperson. Som vi varit inne på agerade hon på ett sätt som överskred normerna för kvinnligt beteende, hon togs fast, och förhandlingar fortsatte – männen emellan.

Flertalet berättelser som behandlats i denna artikel har fått sin plats i litteraturen då händelserna på något sätt påverkar huvudhandlingen eller klargör samhällets manliga huvudkaraktärs egenskaper. På ett sätt kan detta också appliceras på de berättelser som skildrar kvinnor som själva tar till vapen. I Auðurs fall understryks egentligen hennes bröders oförmåga att uppträda i egenskap av sitt kön och sin status. Men berättelsen bär på många bottnar. Auður gör det hon måste göra, men hennes agerande förklaras delvis utifrån hennes manhaftighet. Det understryks att hon vare sig är vacker eller ståtlig, hon hade byxor ”som karlkvinnor”. På ett sätt var hon mer man än bröderna och skred till verket som om hon inte hade män i sin närhet. Så som händelserna skildras i sagan erhöll hon sina bröders godkännande och samhällets respekt.

Þórdís Súrsdóttir var däremot eftertraktad som ung och därmed förmodligen vacker. På flera sätt spelar hon urtypen för den kvinnliga hetserskan, som i syfte att uppnå hämnd efter sin makes död går så långt som att låta döda sin egen bror. Det är en tragisk historia som på flera sätt illustrerar det bilaterala släktskapets oundvikliga lojalitetskonflikter, särskilt med hänsyn till kvinnornas position som länkar mellan sin egen

---

315 *Sturlunga saga* I, s. 491.

316 *Sturlunga saga* I, s. 79.

och sin makes släkt. Men även Þórdís agerar i männens frånvaro, fastän den nye maken finns vid hennes sida. Hon utförde sin plikt gentemot sin döde make, deras gemensamma son och den familj hon var ingift i genom att se till att Gísli togs av daga. Genom broderns död, och utan nära manliga släktingar och egna sociala nätverk positionerade hon sig emellertid återigen i sin egen släkt, och hämnades sin bror.

Författaren inger oss aktning för Þórdís, vilket bland annat understryks av hur liten vikt som läggs vid att beskriva hennes nye makes personliga egenskaper. Sagans tragiska hjälte är Gísli Súrsson, och för författaren – och förmodligen hans publik – framstod det som självklart att hans död skulle få efterspel. Den viktiga rollen fick systemen. Genom sitt handlande överskred hon förvisso gränsen för sitt kön, men inte den mellan det som moraliskt kunde förstås som rätt och fel.

De isländska lagarna ger liksom andra lagar uttryck för konflikter och behov av regelverk. I denna artikel har min utgångspunkt varit att lagmaterialets regleringar måste tolkas utifrån den kontext de är tillkomna i och läsas tillsammans med annat narrativt material från samma period. I sagamaterialet skildras t.ex. kvinnors fysiska våldsutövande sällan, men av lagmaterialet kan vi förstå att det förekommit. Genom sagornas författare närmar vi oss synen på våldsutövande, av lagmaterialet kan vi dra slutsatser om lagstiftarnas vilja att reglera kring situationer som uppkommit, eller ansågs kunna uppstå. För att närma oss en förståelse av det samhälle källmaterialet är tillkommit måste olika typer av källmaterial användas parallellt. Här har jag försökt närma mig kvinnor som förövare och som offer för våld i det medeltida Island. Fokus har legat på att urskilja tidens inställning till våldsutövning i allmänhet. I synnerhet har emellertid fokus riktats mot huruvida kvinnors våld ansågs könsöverskridande, och våld mot kvinnor ärekränkande och skamligt. Jag menar att det bedömas som sannolikt att kvinnor utövade våld i högre grad än vad som skildras i sagamaterialet och att deras våldsutövande kunde utifrån särskilda omständigheter ursäktas. Av sagamaterialet framgår att fysiskt våld mot kvinnor, liksom mot barn, ansågs skändligt, men då kvinnor och barn sällan är huvudaktörer i sagamaterialet kan vi förmodligen sluta oss till att försattes i våldsamma situationer i långt fler fall än vad vi utifrån källmaterialet kan informera oss om.